

De populistische verleiding (2)

Hele en halve populisten

Rita Verdonk en Geert Wilders langs de meetlat

KOEN VOSSEN

Het publieke debat wemelt van de termen die een tijd lang intensief worden gebruikt om vervolgens weer min of meer uit het spraakgebruik te verdwijnen, zoals progressief of geëngageerd in de jaren zeventig, no-nonsense en hollanditis in de jaren tachtig en pragmatisme en polderen in de jaren negentig. Sinds 2000 is het grootste modewoord ongetwijfeld populisme. Uit een krantendatabase als Lexis Nexis blijkt dat er zeker sinds 2002 nauwelijks een dag voorbij ging zonder dat die term in de gedrukte media gebruikt werd: het etiket populistisch wordt op allerlei politici geplakt, op standpunten en manieren van spreken of handelen, maar ook op televisieprogramma's, internetsites en media-hypes.

Bij een zo veelvuldig gebruik rijst vanzelf de vraag of de term niet is verworpen tot een wat deftig klinkend containerbegrip waarin allerlei moeilijk te duiden verschijnselen worden gedeponeerd. In een vlammend betoog in *HP/De Tijd* deed journalist Roelof Bouwman precies om die reden het voorstel om maar helemaal af te zien van het gebruik van het woord populisme.¹ De term slaat immers ofwel op alle politici en partijen — en dan is hij dus nietszeggend — ofwel op geen enkele politicus of partij, aangezien nie-

mand zich uitdrukkelijk als vertegenwoordiger van het populisme profileert en er bovendien geen algemeen erkende grondlegger van het populisme is.

Het voorstel van Bouwman om de term voortaan ongebruikt te laten doet wat Orwelliaans aan. Er bestaan wel meer '-ismen' in de politiek die door niemand zijn opgeëist, maar die nochtans verhelderend kunnen werken — denk aan extremisme, fundamentalisme of opportunisten. Beter is het om 'populisme' allereerst nader te definiëren en er de kenmerken van te benoemen. Daarbij kan gebruik gemaakt worden van een inmiddels omvangrijke theoretische literatuur. Of en wanneer de term populisme van toepassing is, kan slechts worden vastgesteld door na te gaan of de kenmerken ervan zichtbaar zijn in denkbare optreden en stijl van concrete politieke partijen en politici. Dat vergt intensief onderzoek. In dit artikel wordt stilgestaan bij twee politici die in media en politiek doorgaans als populistisch worden aangemerkt: Geert Wilders en Rita Verdonk.

POPULISME GEDEFINIËRD

Hoewel vrijwel iedere theoreticus die zich met populisme heeft beziggehouden klaagt over de glibberigheid van het concept, bestaat er onder hen toch een vrij grote consensus over wat nu als de absolute kern van het populisme moet worden beschouwd. Die kern is dat alle populis-

Over de auteur Koen Vossen is universitair docent Nederlandse politiek bij de vakgroep Politieke wetenschappen aan de Universiteit Leiden.

Noten zie pagina 24

ten ervan overtuigd zijn dat de bestaande politiek beheerst wordt door een sterke morele tegenstelling tussen twee homogene groepen: het deugdzame volk en de corrupte elite. Populisten zien zichzelf uiteraard als de vertegenwoordigers of zelfs de belichaming van dat volk.

Rondom deze kerndefinitie bevindt zich een aantal aangrenzende kenmerken, die in zekere zin logisch voortvloeien uit die kern.² In de eerste plaats is dat de populistische neiging tot conspiratisme oftewel complotdenken. Die nei-

Populisten beschouwen het besturen van een land niet als een bijzonder complexe bezigheid

ging hangt samen met het beeld van een elite als homogene groep. Dat veronderstelt immers dat al die verschillende politici, partijen, bestuurders en bevriende journalisten die de elite uitmaken in wezen onder één hoedje spelen. Naar buiten toe doen ze het voorkomen alsof er verschillen bestaan in belangen, beginselen en beleid, maar achter een rookgordijn van ingewikkeld taalgebruik, vage procedures en politieke schijngevechten heeft die elite slechts één belang: het handhaven van de eigen positie. Deze samenzwering strekt zich in het populistisch discours vaak uit tot nog een derde metapersonage: een door de elite welbewust bevoordeelde groep in de samenleving, die echter buiten het ware volk valt. Deze *out-group* kan in etnische (allochtonen, joden) of religieuze termen (de islam, het katholicisme) worden gedefinieerd, maar ook in sociaal-economische termen (werklozen en profiteurs van de welvaartstaat of juist rijke ondernemers en bankiers die vette bonussen opstrijken). Soms worden deze *out-groups* als vijfde colonne van een duistere buitenlandse macht voorgesteld (zoals het Vaticaan, de internationale vrijmetselarij, de Europese Superstaat, het Kremlin of het Pentagon), die op het punt staat de natie definitief

te overheersen. Kenmerkend is in ieder geval dat sprake is van een niet direct waarneembare relatie tussen verschillende groepen die ten koste gaat van het volk, waarbij de populist de rol heeft van de klokkenluider die het volk waarschuwt voor de dreigende ondergang.³

Een tweede kenmerk van populisme is een verheerlijking van het ware volk als de drager van alle deugden en daarmee ook de bringer van wijsheid en geluk. Alleen onder het volk — en dus niet in academische ‘ivoren torens’ of onder politieke ‘kaasstolpen’ — zijn volgens de populist oprechte emoties, authentieke inzichten en werkelijk praktische, op ervaring gebaseerde oplossingen te vinden. Om hun geloof in de wijsheid van het volk te onderstrepen en hun weerzin tegen de elite te demonstreren proberen populistten een volkse toon en stijl uit te dragen. In de praktijk komt dit meestal neer op het gebruik van korte en krachtige termen, het delen van persoonlijke ervaringen en anekdotes en een focus op ‘logische’, concrete oplossingen. Natuurlijk zijn er meer politici die moeite doen om zo’n volkse toon te vinden; het verschil tussen hen en de oprechte populist is dat laatstgenoemde gelooft dat die volkse toon en stijl ten diepste superieur zijn aan die van de elite.⁴

Een enorm vertrouwen in wat politiek kan bereiken is een derde kenmerk van het populisme. Een voorwaarde is wel dat politieke besluiten daadwerkelijk gebaseerd zijn op de onbemiddelde wil van het volk. Populisten beschouwen het besturen van een land niet als een vanuit zijn aard bijzonder complexe bezigheid, maar als een door de elite nodeloos complex gemaakte beslomming. Zo gauw het volk, belichaamd door de populistische beweging, de elite als machthebber heeft vervangen, zullen allerlei problemen, die door de elite als onoplosbaar dan wel als voldongen feiten werden aanvaard, met gezond verstand worden opgelost. Internationale afspraken en verdragen, constitutionele beperkingen, economische prognoses en bureaucratische procedures — ze kunnen in het populistische discours probleemloos terzijde worden geschoven.⁵

Een vierde kenmerk, tot slot, betreft de wijze waarop populisten menen dat de superieur geachte wil van het volk luid en duidelijk kan klinken. Daarvoor achten populisten zowel de vervanging van de bestaande elite als een algehele omvorming van de representatieve democratie noodzakelijk. Tegenover de vele intermediaire structuren en procedures pleiten populisten voor een democratie met zo min mogelijk drempels en restricties; alleen zo kan het volk zijn wil direct weerspiegeld zien in de politiek. Dat kan op twee manieren, die apart of tegelijkertijd kunnen worden ingezet: het invoeren van vormen van directe democratie (zoals referenda) en het toevertrouwen van de macht aan een charismatisch leider. Deze leider kent en belichaamt niet alleen de volkswil, maar kan het volk ook op grond van zijn/haar bijzondere persoonlijke eigenschappen de weg wijzen. Een populistische leider moet dus zowel een soort Dr. Dolittle zijn — iemand die eigenlijk als enige de stem van het volk hoort — als een Mozes — een unieke persoonlijkheid die het volk leidt. Deze paradoxale eis verklaart de typisch populistische stijl van leiderschap, met de leider in de rol van de onbesmette buitenstaander en politicus tegen wil en dank. Om zijn distantie van de elite en zijn offerbereidheid tegenover het volk te onderstrepen, profileert de leider zich als iemand die geen innerlijke behoefte kent om zich in de politiek te mengen, maar die zich geroepen voelt door een volk in nood.⁶

De genoemde kenmerken — conspiratisme, volksverheerlijking, maakbaarheidsdenken en een voorkeur voor een 'drempelloze democratie' (d.w.z. een voorkeur voor directe democratie en/of charismatisch leiderschap) — zijn op zichzelf niet specifiek populistisch. In een ideaaltypisch populisme vormen zij echter een coherent geheel; stuk voor stuk vloeien zij voort uit het populistische oerconflict tussen volk en elite. Alleen politieke bewegingen en politici die al deze vier kenmerken in zekere mate aan de dag leggen verdienen het etiket 'populistisch'.

RITA VERDONK

Kijken we vanuit dit perspectief naar Geert Wilders en Rita Verdonk en hun partijen dan blijkt het etiket populisme meer op Verdonk dan op Wilders van toepassing te zijn. In Verdonks opvattingen en optreden zijn alle bovengenoemde kenmerken duidelijk zichtbaar — zij is een populist pur sang.

In vrijwel ieder openbaar optreden en in de mede door haar geformuleerde visie voor Trots Op Nederland analyseert Verdonk de politieke werkelijkheid vanuit een conflict tussen de verdorven elite en het deugdzaam volk. Nederland wordt volgens haar geteisterd door een vertrouwenscrisis die voortvloeit uit het feit dat de elite het volk niet vertrouwt — dat dat zo is blijkt wel uit de hoge belastingdruk, de overdaad aan regeltjes ('wie het volk wantrouwt heeft veel ambtenaren nodig') en de gebrekkig functionerende democratie waarin een gesloten kaste van partijleden de dienst uitmaakt en de

Een populistische leider moet zowel een Dr. Dolittle als een Mozes zijn

baantjes verdeelt. Dat Verdonks elite-kritiek een sterk samenzweerderige kant heeft, blijkt vooral uit haar verwijzingen naar het bestaan van een 'weg-met-ons-stroming' in Nederland. Die niet nader gespecificeerde, maar machtige stroming acht zij verantwoordelijk voor het stelselmatig ondermijnen van gevoelens van nationale trots en het krenken van de Nederlandse volksaard, onder meer door het oprichten van het slaverijmonument en het ter discussie stellen van het sinterklaasfeest, maar ook door een aan banden leggen van de typisch Nederlandse handelsgeest, vlijt en tolerantie.⁷

Als alternatief voor deze wantrouwige elite en weg-met-ons-stroming pleit Verdonk voor een bestuur waarin het volk veel vaker en

zonder tussenkomst van politieke partijen mag aangeven wat de echte problemen en oplossingen zijn. De taak van de regering is vervolgens om de aangereikte plannen daadkrachtig, snel en zonder mitsen en maren uit te voeren. Door deze combinatie van inspraak en daadkrachtig bestuur kunnen de 'echte' problemen waar Nederland mee kampt (en dus niet allerlei door politici en ambtenaren bedachte schijnproblemen) ook 'echt' worden opgelost, stelt Verdonk. De marges van deze democratische politiek acht zij daarbij bijzonder breed; beperkende factoren zoals rechten van minderheden, internationale afspraken, economische prognoses en bureaucratische procedures erkent zij nauwelijks.⁸ Haar afkeer van parlementaire politiek komt ook tot uitdrukking in haar bekende (en dikwijls gesmade) voorkeur om niet in de Tweede Kamer, maar onder het volk te vertoeven, de 'gewone mensen' die net als zij meer van gezelligheid dan van politiek houden. Zulke uitspraken en de a-politieke uitstraling van haar 'beweging' — gelanceerd in een passenger terminal, met een naam en logo als van een voetbalclub — passen naadloos in het plaatje van de *reluctant politician*, de buitenstaander met een gezonde afkeer van alles wat naar politiek riekt.

GEERT WILDERS

22 Ook bij Geert Wilders zijn zeker populistische kenmerken te onderscheiden, maar het ideaaltype benadert hij toch veel minder dan Verdonk dat doet. Twee kenmerken zijn wel sterk bij hem aanwezig: het maakbaarheids- en het complotdenken. De wereld van Wilders is een oord vol conflicten, vijanden en complotten. Het is 'vijf voor twaalf', redding is alleen mogelijk als stoere en daadkrachtige leiders het volk wakker schudden en het voortouw nemen. Zonder acht te slaan op allerlei constitutionele en economische beperkingen zullen zij de drastische maatregelen nemen die nodig zijn om het land van de ondergang te redden.

Wilders' favoriete historische analogie is de vervanging, in mei 1940, van de slappe *appea-*

ser Neville Chamberlain — menig Nederlands politicus heeft hij al met hem vergeleken — door de mannetjesputter Winston Churchill, Wilders' grote idool.⁹ Waar Churchill al in een vroeg stadium waarschuwde voor een te grote naïviteit tegenover fascisme en communisme, ziet Wilders zichzelf als de klokkenluider die waarschuwt tegen een andere totalitaire ideologie, de islam. Naar zijn (voorzover valt na te gaan) stellige overtuiging probeert 'de islam' doelbewust het Westen te onderwerpen, onder

De wereld van Geert Wilders is een oord vol conflicten, vijanden en complotten

meer door islamitische migranten als kolonisten en vijfde colonne te laten dienen. Om zijn kennis van zaken te onderstrepen doorspekt hij zijn teksten met Arabische termen (*dhimmi*, *takkiya*, *fitna*, *jihad*) en met verwijzingen naar de werken van allerlei arabisten, oriëntalisten en journalisten (zoals Bat Ye'or, Daniel Pipes, Bernard Lewis, Hans Jansen, Urbain Vermeulen, Samuel Huntington, Robert Spencer, Oriano Fallaci en Bruce Bawer) waarin eveneens voor de opmars van de islam wordt gewaarschuwd.¹⁰

'He feeds a crocodile, hoping it will eat him last', zou Churchill eens over Chamberlain hebben gezegd. Zo vergaat het ook de hedendaagse appeasers, de progressieve elite die de islamitische krokodil blijft voeden, meent Wilders. Deze elite — die zich uitstrekt van de vvd tot aan GroenLinks en van de media tot aan de rechtspraak — heeft door het stelselmatig depolitiseren van iedere kwestie, het subsidiëren van instrumenten voor een linkse meningsvorming (zoals 'de ellendige linkse staatsomroep') en het negeren en zelfs demoniseren van tegengeluiden het land 'geschaakt' en de democratie 'gekaapt'.¹¹ Met deze voorstelling van een progressieve elitesamenzwering haakt

Wilders aan bij Fortuyn's befaamde conspiratistische metafoor van de 'linkse kerk'. Verder lijkt hij sterk geïnspireerd door het Amerikaanse neo-conservatisme, waarin links ('liberal') als synoniem wordt gehanteerd voor de elite in brede zin en conservatief gelijk wordt gesteld aan het gewone volk.¹²

Toch is er bij Wilders nauwelijks sprake van verheerlijking van het volk. Weliswaar werpt hij zich steeds vaker op als de verdediger van de belangen van het gewone volk dat de islamisering 'spuugzat' is, maar tegelijkertijd wijst niets erop dat hij verwacht veel van dat gewone volk te kunnen leren, laat staan dat hij er de steen der wijzen denkt te vinden. Ook toen van ernstige bedreigingen en permanente bewaking nog geen sprake was, was Wilders niet het type politicus dat graag campagne voert of zich 'onder

In de lotgevallen van Verdonk komen de beperkingen van populisme in zijn meest zuivere gedaante aan het licht

de mensen' begeeft.¹³ Een warm en consequent voorstander van de invoering van vormen van directe democratie kan hij evenmin worden genoemd. Zo was hij in 2004 faliekant tegen hervorming van het kiesstelsel ('onzinnig, het gaat om politici met lef en daadkracht') en op in het rrv-verkiezingsprogramma van 2006 opgenomen voorstellen voor invoering van referenda en een districtenstelsel komen hij en zijn fractiegenoten zelden terug. Daar komt bij dat Wilders in vrijwel al zijn interviews benadrukt dat hij 'nooit en te nimmer' ook maar 'één millimeter' van zijn koers zal afwijken, zelfs niet als het volk hem massaal zou afwijzen. Zijn principes staan vast en als een zelfbenoemde *conviction politician* (een term die hij heeft geleend van Margaret Thatcher, die hij bewondert) is hij niet bereid water bij de wijn te doen als het volk daarom vraagt.¹⁴

Bovendien is Wilders allesbehalve een *reluctant politician*, laat staan een onbesmette buitenstaander. Eerder is hij een hartstochtelijk politicus die, zoals hij zelf zegt, 'geniet van het parlementaire spel', leeft op het Binnenhof (hij werkt er al sinds 1990!) en droomt van de wereldpolitiek.¹⁵ Terecht wordt dikwijls opgemerkt dat er maar weinig politici zijn die alle procedures, netwerken en mores van het parlement zo goed kennen als Wilders. Met enige verve vervulde hij als vervanger het voorzitterschap van de Tweede Kamer. Ook het harmonieuze en professioneel ogende optreden van zijn fractie kan moeilijk los worden gezien van de grote parlementaire ervaring en vaardigheden van Wilders. Sommige van de door hem geselecteerde en opgeleide Kamerleden, zoals Hero Brinkman en Fleur Agema, zijn uit zijn schaduw getreden, zonder dat zijn onomstreden machtspositie ook maar enigszins in gevaar komt.

Kortom: hoewel we bij Wilders een aantal kenmerken van populisme duidelijk terugzien, zowel in zijn standpunten als in zijn optreden, zijn er ook krachtige argumenten die tegen het etiket populisme pleiten. Wilders mag dan een politicus zijn die leeft van en gedijt bij conflicten, maar het is de vraag of de antagonistische tegenstelling tussen het deugdzame volk en een corrupte elite hetgeen is waar het hem in essentie om te doen is. Een consistente verheerlijking van het volk ontbreekt bij hem en zijn blik is te weinig nationaal gericht: zijn strijd tegen de elite in eigen land en zijn verwijzingen naar het volk houden rechtstreeks verband met het internationale conflict tussen de islam en het Westen dat hij waarneemt.

23

POLITIEKE POTENTIE

De conclusie moet luiden dat Rita Verdonk een hele populist is en Geert Wilders hooguit een halve. In de lotgevallen van Verdonk en haar Trots op Nederland komen de beperkingen van populisme in zijn meest zuivere gedaante aan het licht. De snelle opkomst — tot meer dan dertig Kamerzetels in de peilingen van juni

2008 — en het al even snelle verval passen in de door onder anderen populisme-theoreticus Paul Taggart en de socioloog Anton Zijderveld gesignaleerde levenscyclus van populistische bewegingen.¹⁶ Vanwege hun afkeer van institutionalisering en het politieke handwerk en vanwege hun voorkeur voor a-politieke, charismatische leiders zijn dergelijke bewegingen gedoemd binnen afzienbare termijn ten onder te gaan. Bij Verdonk ging het mis toen haar uitnodiging aan de hooggeachte burger om het partijpro-

Om te kunnen uitstralen dat hij zich van het Haagse spel distantieert, moet een politicus de spelregels kennen

gramma rechtstreeks te bepalen een averechts effect sorteerde: de achterban begon te klagen dat zij te weinig 'daadkracht en smoel' toonde en dat het programma te lang op zich liet wachten. Verdonks zo zorgvuldig gekoesterde imago van daadkracht en oprechtheid werd verder ondermijnd door het pijnlijke gedraai om haar PSP-lidmaatschap in haar jonge jaren en door onverkwikkelijke mediaruzies met haar bondgenoten Ed Sinke en Kay van der Linde. Haar door vriend en vijand als buitengewoon zwak beoordeelde optredens in het parlement maakten bovendien duidelijk dat ook 'the politics of anti-politics' uiteindelijk worden beoordeeld op politieke criteria als overtuigingskracht, dossierkennis

en basale vaardigheid in het politieke handwerk. Anders dan Wilders lijkt Verdonk niet te begrijpen dat een politicus die wil uitstralen dat hij zich van het Haagse spel distantieert, daarin alleen zal slagen als hij voldoende kennis van de spelregels heeft.

Bij het duiden van de opvattingen en het optreden van Geert Wilders schiet de term populisme tekort — sterker nog, die term kan verwarring wekken. In een pamflet getiteld *Populisme als politiek drijfzand* voorspelt Anton Zijderveld met grote stelligheid dat de PVV, net als Trots op Nederland en andere populistische bewegingen, aan ruzies en amateurisme ten onder zal gaan.¹⁷ Die voorspelling is echter gebaseerd op een foutieve inschatting van het karakter van de PVV en van het politieke talent en gedrevenheid van haar voorman. Om Wilders' potentie correct in te schatten kan men zich beter op andere aspecten dan zijn vermeende populisme richten — en wel op twee in het bijzonder. Allereerst is dat zijn heilige overtuiging dat na het fascisme en het communisme nu een totalitaire islamitische ideologie een grote bedreiging voor het Westen vormt, die te vuur en te zwaard bestreden moet worden. In de tweede plaats is dat zijn grote bewondering voor een militant, activistisch en standvastig conservatisme van Engelse, Amerikaanse en Israëlische (Likud) snit, dat naar zijn idee overtuigend heeft bewezen dat het van alle ideologieën de sterkste bescherming biedt tegen totalitaire dreiging. Alleen vanuit dit dubbele perspectief kan een juiste inschatting van zijn politieke kracht en richting worden gemaakt. Wie zich blindstaart op de populist in Wilders mist de essentie.

24

Noten

- 1 Roelof Bouwman, 'Op zoek naar popul', in: *NP/De Tijd*, 6 mei 2009.
- 2 Algemene literatuur: Paul Taggart, *Populism* (2000), Cas Mudde, *Populist radical right parties in Europe* (2007), Cas Mudde, 'The

populist Zeitgeist', in: *Government and Opposition* 2004, 39/4, p. 542-563, Margaret Canovan, 'Trust the people! Populism and the two faces of democracy', in: *Political Studies* 47/1, p. 2-16, P.A. Taguieff, *L'illusion populiste. De l'archaïque au médiatique* (2007).

- 3 Dit element wordt sterk bena-

drukt door Mudde (zie noot 2); Hans-Georg Betz, 'Against the "Green Totalitarianism". Anti-Islamic nativism in contemporary radical right-wing populism in Western Europe', in: Christina Schori Liang (red.), *Europe for the Europeans* (2007); Chip Berlet en Matthew Lyons,

De populistische verleiding Koen Vossen *Hele en halve populisten*

- Right-wing populism in America. Too close for comfort* (2000).
- 4 Dit verwijst naar een verschil tussen 'populistische' en populaire politiek. Zie Koen Vossen, 'Vlaamse lessen in populaire politiek', in: *SE-D* 2009/4, p. 67-77.
 - 5 Vooral benadrukt door Canovan en Gerry Stoker, *Why politics matters. Making democracy work* (2006).
 - 6 Het aspect van populistisch leiderschap wordt het meest uitgewerkt door Taggart (zie noot 2). Zie ook Ido de Haan, 'Het populisme en de republikeinse traditie', in: *Nieuwste Tijd* 2003/8.
 - 7 *Nieuwe beweging, andere politiek, beter Nederland* (toespraak Rita Verdonk bij de presentatie van *Trots Op Nederland*, 4 april 2008) en visie van *Trots Op Nederland* (2009). Voor beide teksten zie www.trotsopnederland.com.
 - 8 Zie hiervoor behalve bovengenoemde documenten onder meer interviews en reportages in *NRC Handelsblad* (9 februari 2008 en 28 juni 2008), *de Volkskrant* (7 juni 2008), *De Telegraaf* (4 april 2008 en 20 december 2008), *Spits* (28 april 2008) en tal van citaten in 'De week van Rita', haar logboek op de site van *Trots Op Nederland*.
 - 9 De verwijzingen naar Churchill en Chamberlain zijn onder meer te vinden in interviews met *Euronews* (6 juli 2009) en *Boston Globe* (9 maart 2009), toespraken te Kopenhagen (14 juni 2009) en Miami (29 april 2009). Bekend is ook het verwijt aan Balkenende in het 'Fitna-debat' in de Tweede Kamer op 1 april 2008: 'Steeds weer concessies doen. Minister-president, uw naam is Chamberlain.'
 - 10 Een bloemlezing van ideeën van anti-islamitische klokkenluiders is te vinden in Hans Jansen en Bert Snel (red.), *Eindstrijd. De finale clash tussen het liberale Westen en een traditionele islam* (2009). Over anti-islamitisch denken zie ook Hans-Georg Betz, 'Against the "Green totalitarianism"' (zie noot 3).
 - 11 Vooral in Geert Wilders, *Kies voor vrijheid* (2005), interviews in *HP/De Tijd* (12 december 2007), *Story* (29 januari 2009) en redevoeringen in de Tweede Kamer bij de Algemene Beschouwingen in 2008 en het Verantwoordingsdebat in 2009.
 - 12 Over deze zogenaamde new class-theory zie Cas Mudde, 'The populist Zeitgeist' (zie noot 2). De kritiek op de progressieve elite komt sterk naar voren in het samen met Bart Jan Spruyt geschreven filosofisch getinte stuk *Nieuw Realistische Visie* (maart 2006).
 - 13 Zie hierover Arthur Blok en Jonathan van Melle, *Veel gekker kan het niet worden. Het eerste boek over en met Geert Wilders* (2008).
 - 14 De term 'conviction politician' gebruikt hij o.a. in *Kies voor vrijheid* (zie noot 11).
 - 15 Wilders' passie voor politiek en voor internationale politiek in het bijzonder komt o.a. naar voren in Arthur Blok en Jonathan van Melle, *Veel gekker kan het niet worden* (zie noot 13).
 - 16 Paul Taggart (zie noot 2). Anton Zijderveld, *Populisme als politiek drijfzand* (2009).
 - 17 Anton Zijderveld (zie noot 16).